

Armoede in Nederland 2016

Onderzoek naar hulpverlening door diaconieën, parochiële caritasinstellingen en andere kerkelijke organisaties in Nederland

INHOUD

Na een voorwoord door de algemeen secretaris van de Raad van Kerken in Nederland volgt een inleiding over het onderzoek dat ten grondslag ligt aan deze brochure.

In het tweede deel vindt u de vijf belangrijkste conclusies uit het onderzoek, met toelichtingen, commentaren en verhalen uit de praktijk.

De aanbevelingen naar overheden en de kerken zelf vormen het derde deel van deze publicatie.

Las but not least: tips en suggesties voor kerkelijk handelen bij de situaties van armoede in Nederland die diaconale organisaties tegenkomen.

Armoede

onderzoek

2016

Voorwoord - Hoe kijk je?	3
Armoede in Nederland.....	4
Conclusies.....	6
Hulpvragen en hulp nemen toe	6
Armoede is geen taboe meer in kerken.....	8
Kerken helpen zonder onderscheid van personen	10
Kerkelijke betrokkenheid bij projecten voor kwetsbare groepen groeit.....	12
De overheid kan meer doen aan het voorkomen van armoede door kwetsbare groepen te ondersteunen	14
Aanbevelingen.....	18
Aanbevelingen aan de landelijke overheid.....	18
Aanbevelingen aan de lokale overheden.....	19
Aanbevelingen aan kerken en hun diaconale organisaties...	19
Wat kunnen kerken doen?	20

*Klaas van der Kamp is
algemeen secretaris van
de Raad van Kerken in
Nederland*

Hoe kijk je?

Hoe zou het toch komen dat we als samenleving steeds weer met achterdocht naar arme mensen kijken? Alsof ze het leuk vinden in erbarmelijke omstandigheden te leven. Zou het zijn, dat we te weinig mensen persoonlijk kennen? Het is in ieder geval jammer dat we zo kijken. Want de samenleving zou zoveel prettiger zijn als we elkaar licht in de ogen gunnen. Eén van de aanbevelingen uit het Armoedeonderzoek, waarover het in deze brochure gaat, luidt dan ook dat we ruimhartig mensen tegemoet treden die nu niet kunnen rondkomen. We zouden hen bijvoorbeeld gelegenheid kunnen bieden om wat bij te verdienen zonder direct in paniek te raken. Alsof het hele sociale stelsel dan ontregeld zou raken.

Achterdocht is een slechte raadgever. Ik moet in dit verband denken aan een bijbels verhaal. Twee broers hebben beiden een offer gebracht. En zie, God blijkt de offers verschillend te waarderen. De Heer heeft oog voor het ene offer, en het ande-

re offer komt op de tweede plaats. De schrijver geeft de reden daarvan in de namen van de offeraars. De ene offeraar heet Kaïn. Dat is degene die voortbrengt, 'de geweldenaar'. De ander heet Abel, 'damp'. Hij is de man die dreigt om te vallen. En je merkt dat God de meeste aandacht laat uitgaan naar de man die dat het meeste nodig heeft: Abel. Het is pijnlijk dat Kaïn daar zo weinig begrip voor heeft.

Het aantal hulpvragen van mensen die elementaire levensbehoeften missen neemt toe, zegt dit onderzoek. Je kunt je dat moeilijk voorstellen als je zelf een vaste baan hebt en de zaterdag gebruikt om naar de P.C. Hoofstraat te gaan, of naar de Lijnbaan, of naar het Dorpsplein om bij de Aldi of de Jumbo als vanzelfsprekend de kar te vullen met wat er aan basisboodschappen nodig is; plus wat extra's voor het weekend. Maar wie mensen opzoekt in de Schilderswijk of Bilgaard krijgt een andere 'mindset'. Als je mensen persoonlijk kent en inzage hebt in hun huishoudboekje, zoals die duizenden vrijwilligers die invulling geven aan het diaconaat van de kerken, krijg je andere gevoelens, meer sympathie.

We doen er goed aan bestuurders en politici en waarschijnlijk ook onszelf steeds weer alert te maken en het verhaal van Abel te vertellen. Als je zijn verhaal kent, kun je ook gevoel gaan ontwikkelen voor waardering.

Dat er met deze uitgave een wereld voor ons open mag gaan.

ARMOEDE IN NEDERLAND

Deze brochure is gemaakt naar aanleiding van het verschijnen van het onderzoeksrapport 'Armoede in Nederland 2016'. Waar gaat het om bij dit onderzoek naar hulpverlening door diaconieën, parochiële caritasinstellingen en andere kerkelijke organisaties in Nederland?

Armoede in Nederland. De tijd dat het bestaan ervan door velen werd ontkend ligt wel achter ons. De meeste wetenschappers, journalisten en politici realiseren zich de problemen aan de onderkant van de samenleving. En ook in de kerken is het bewustzijn volop aanwezig. Er is armoede in Nederland en de situatie is verslechterd sinds het begin van de economische crisis in 2008.

Ruim één op de tien Nederlanders leeft op of onder de armoedegrens. Meer dan 3% leeft al langer dan 4 jaar op dat lage inkomen. Bijna 13% van de kinderen groeit op in armoede. Het aantal huishoudens met problematische schulden groeit de laatste jaren explosief. Het aantal daklozen is tussen 2009 en 2016 met driekwart toegenomen. Er zijn nu naar schatting 31.000 dak- en thuislozen in ons land

Intussen groeit ook de rijkdom. De rijkste 10% verdient negen maal zoveel als de armste 10%. Vooral de vermogensongelijkheid wordt steeds groter. De rijkste 10% van de bevolking beschikt over meer dan de helft van het vermogen. Armoede en ongelijkheid bestaan en nemen toe in Nederland.

Armoede in Nederland. De kerken hebben een lange traditie in de aandacht voor mensen die in de eigen samenleving in de knel komen. Door de eeuwen heen hebben zij zich beziggehouden met armenzorg, in vele vormen. Vooral met de invoering van de Bijstandswet in 1965 veranderde die positie en werd het bieden van een bestaansbodemp meer een overheidstaak. Diaconie en caritas gingen zich meer richten op armoede ver

weg. Maar armoede in Nederland is nooit weggeweest en de kerken kwamen het in verhevigde mate tegen vanaf de economische crises in de jaren tachtig en recenter. Zij bieden individuele hulp, zijn betrokken bij allerlei initiatieven om mensen te ondersteunen en signaleren de problemen naar overheid en samenleving. Barmhartigheid en gerechtigheid zijn daarbij sleutelwoorden.

Armoede in Nederland. De kerken komen de 'arme kant van Nederland' tegen in hun diaconale werk en bieden ondersteuning. Maar om hoeveel hulpvragen gaat het eigenlijk? Hoe komen diaconie en caritas in contact met mensen die in de knel zijn geraakt? Wie zijn de mensen die zij tegenkomen en met welke problemen hebben zij te kampen? Hoe bieden kerken hulp en welke bedragen gaan daar in om? Met wie werken kerken samen in de hulpverlening? Welke boodschappen hebben zij voor politiek en samenleving?

Om deze en andere vragen te beantwoorden is er een groot onderzoek uitgevoerd onder de plaatselijke diaconale organisaties van een groot aantal kerkgenootschappen in Nederland. Het is het zevende onderzoek in een reeks die begon in 2002. De onderzoeken zijn belangrijk om de kerkelijke inzet zichtbaar te maken, het eigen kerkelijk beleid te verbeteren en aanbevelingen aan overheden en instanties te kunnen doen.

Deze brochure is gemaakt naar aanleiding van het onderzoek 'Armoede in Nederland 2016'. Aan de hand van een aantal hoofdconclusies worden de belangrijkste bevindingen weergegeven, becommentarieerd en geïllustreerd. De voornaamste aanbevelingen uit het rapport zijn ook opgenomen in deze brochure. Het laatste deel van de publicatie bestaat uit tips en suggesties voor kerkelijke handelen bij armoedebestrijding.

In deze brochure vindt u de belangrijkste bevindingen van het onderzoek 'Armoede in Nederland 2016'. Een uitgebreid onderzoeksrapport, met meer cijfers, tabellen en figuren, is er ook. Dat is als pdf-document te downloaden:

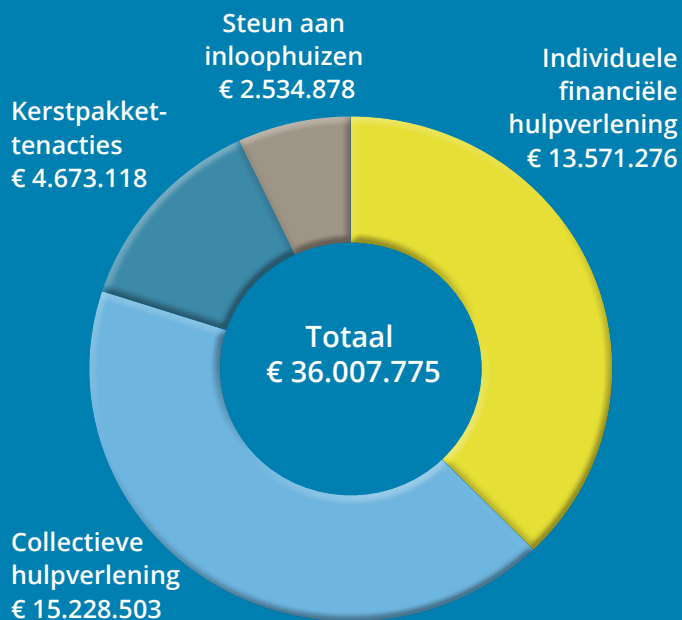
www.knooppuntkerkenenarmoede.nl/armoedeonderzoek

Daar zijn ook de gebruikte vragenlijst, tabellen en diverse andere documenten te vinden.

CONCLUSIE 1

Er is een groei van de hulpvragen en groei van de hulp vanuit kerken, ondanks krimp in de meeste kerken.

Totaalbedragen die diaconale organisaties in 2015 besteedden aan verschillende vormen van hulp

Het onderzoek laat zien dat diaconale organisaties per jaar gemiddeld ruim 17 aanvragen voor financiële hulp binnenkrijgen. Als je dat doorrekent naar het totaal voor de deelnemende kerken, gaat het om bijna 50.000 financiële hulpvragen in 2015. Dat is een forse stijging ten opzichte van 2012, toen het er bijna 40.000 waren.

Er gaat ook meer geld in om. In 2015 besteedden de diaconale organisaties 13,5 miljoen aan de individuele hulpverlening. Daarnaast droegen zij ook nog financieel bij aan kerstpakkettenacties, inloophuizen en diverse projecten voor armoedebestrijding ('collectieve hulpverlening'). In totaal gaat het om meer dan 36 miljoen euro. Dat was in 2012 ruim 29 miljoen.

De volgehouden en toegenomen betrokkenheid van diaconale organisaties bij armoedebestrijding blijkt niet alleen uit de financiële inzet, maar ook uit de hoeveelheid menskracht die zij hierbij leveren. Er zijn in 2015 iets meer mensen betrokken bij zowel de individuele hulpverlening als de ondersteuning van diverse projecten. Het aantal uren dat zij daarbij steken in de individuele hulp is flink gestegen, terwijl het aantal uren voor andere projecten is gedaald.

Als je de vrijwilligersuren (in totaal 1.278.300) zou omzetten naar betaalde dienstverlening, dan zou het 'sociale kapitaal' dat de kerken daarmee inzetten voor de onderkant van de samenleving uitkomen op een bedrag van nog eens € 38.349.000.

De stijging van de financiële inzet is des te opmerkelijker gezien de krimp in aantal leden, aantal diaconale organisaties en hoeveelheid financiële middelen waarmee veel kerken te maken hebben.

*Carla van der Vlist is
Teamleider Kerk in Actie
Binnenlands Diaconaat
en Voorzitter Vereniging
SchuldHulpMaatje
Nederland*

Omdat we geloven in delen

Meer mensen kloppen uit nood op de deur van de kerk. Dat is een indringend signaal aan politiek en samenleving dat er meer nodig is om armoede te bestrijden.

In de missie van de kerk gaat het om er zijn voor de naaste, in het bijzonder voor de meest kwetsbaren. Opdat niemand tekort komt, leert het Evangelie ons. Omdat we geloven in delen. Daaraan wordt ruimhartig gehoor gegeven. Meer dan ooit worden er giften gegeven zodat er direct wat gedaan kan worden aan de nood. Daar zijn kerken op aanspreekbaar. Nog altijd. Een kostbare traditie. Ook de vele uren die vrijwilligers inzetten laten dit zien. Het geheim hiervan zit waarschijnlijk in de ontmoeting die plaatsvindt van mens tot mens. Vrijwilligers, niet gehinderd door allerlei regels, begrijpen gewoon dat er geholpen moet worden en handelen hiernaar. Ze vinden de snelste weg. Daar zou de overheid veel van kunnen leren. Hoe kunnen we het anders organiseren? Met zo min mogelijk drempels en

regels als er tijdelijke ondersteuning nodig is? Zodat mensen daarna zo snel mogelijk weer op eigen benen staan.

Wijst de toename van het aantal aanvragen bij de kerken op een groeiende tweedeling in onze samenleving?

Achter de cijfers spreekt nog een andere realiteit. Daar moeten we ons mijns inziens vooral zorgen om maken. Wijst de toename van het aantal aanvragen bij de kerken op een groeiende tweedeling in onze samenleving? En dan niet alleen in financiële zin. We hebben het ook over de toegang tot veilig wonen, onderwijs met kansen op een baan en goede zorg. Allemaal zaken waar we in Nederland trots op zijn. Internationale rapporten vertellen ons dat we een van de naties zijn waarin bijvoorbeeld kinderen het meest gelukkig zijn.

Helaas geldt dat niet voor iedereen. Daar zit de angel. Dat hoort hoog op de agenda van politiek en samenleving te staan. Kerken en geloofsgemeenschappen zullen hun inzet voor de naaste in nood, ondanks hun eigen krimp, niet verminderen. Ze houden ook van heldere taal. Er moet meer gebeuren om te voorkomen dat mensen in armoede komen. Er moet meer gebeuren om mensen te helpen die al lange tijd aan de kant staan. Omdat ze het waard zijn!

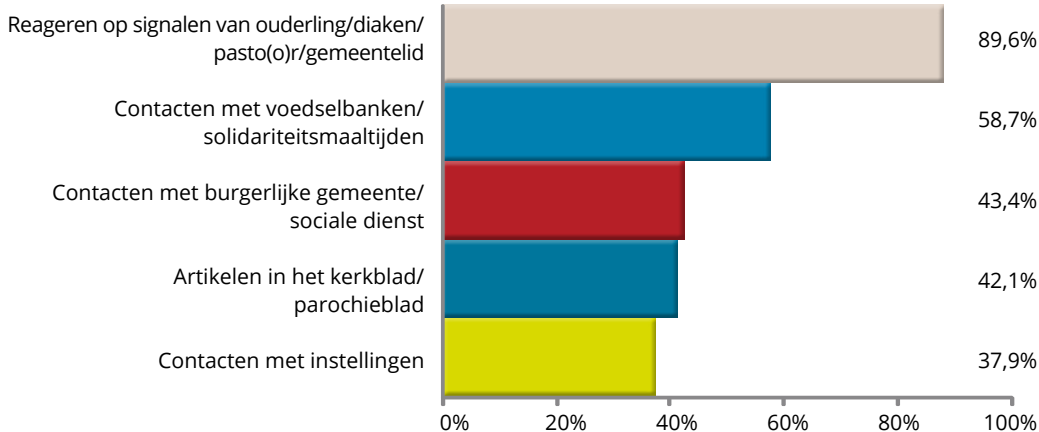
CONCLUSIE 2

Armoede is geen taboe meer in kerken. De hulpverlening vindt vooral plaats in samenwerking met andere geloofsgemeenschappen en organisaties.

De gevoeligheid voor het bestaan van armoede in Nederland, die al groeiende was, is nu in nog bredere kring aanwezig. Van alle diaconale organisaties uit het onderzoek is 78,4% op de een of andere manier betrokken bij de ondersteuning van mensen die niet goed kunnen rondkomen.

De belangrijkste manier om armoede op te sporen is door te reageren op interne signalen van bijvoorbeeld pastores en ouderlingen. Bijna 90% van de diaconale organisaties noemt dit als een bron van contact met de doelgroepen. In vergelijking met 2012 is opsporen van armoede via voedselbanken en solidariteitsmaaltijden enorm gestegen. Nieuwe opsporingsmanieren zijn via sociale wijkteams, social media en websites.

Manieren om armoede op te sporen. Top 5

De samenwerking met anderen is vergroot sinds 2012. Naast een sterk gegroeide samenwerking met voedselbanken (ruim 70% doet dat) is er veel samenwerking met andere kerkelijke organisaties en diaconale platforms (ruim de helft geeft dat aan). Het WMO-loket en sociale wijkteams staan ook hoog in de top 10 van genoemde partners, evenals organisaties voor vluchtelingen. Ook schuldhulpmaatjesprojecten zijn belangrijk als partner en als vindplaatsen voor mensen in de knel.

Ans Stuart is vrijwilliger in de hulpverlening bij de parochiële caritasinstelling (PCI) in Bergen op Zoom.

Een mooi netwerk

Ans Stuart doet al heel veel jaren werk in de RK-diaconie en de PCI Bergen op Zoom. Zij vertelt via welke wegen de caritas in contact komt met mensen die hulp nodig hebben.

"Wij hebben een goed netwerk opgebouwd. Ik heb een tiental organisaties op mijn lijst staan waarmee wij contact hebben. De rode draad daarbij is dat we met mensen in zee gaan die echt achter de voordeur komen. Dat zijn vaak pastoraal werkers. We hebben ook een bezoegroep voor ouderen die nog zelfstandig wonen maar wel zorg nodig hebben. Daaruit komen veel signalen. En we hebben vrij veel contact met de wijkzusters. Mensen in nood kunnen via de wijkzusters een verzoek bij de PCI doen. De GGD heeft sociaalverpleegkundigen aangesteld speciaal voor dak- en thuislozen. Met hen hebben we laatst een project gedaan waarbij zij een presentatie gaven, en daklozen hun levensverhaal vertelden in de parochie. Parochianen doneerden schoenen. Het zorgde vooral ook voor een verandering in de beeldvorming bij de kerkgangers.

Er is in Bergen op Zoom ook een Cliëntenplatform Minima, los van de cliëntenraad. Mensen kunnen daar terecht als ze hun papieren niet kunnen lezen, bureaucratische regelingen niet begrijpen, etc. Via dat spoor krijgen we veel signalen en hulpvragen. De Stichting Leergeld doet veel, maar soms vallen leerlingen buiten de criteria. Daar kan de PCI aanvullend bijspringen, bijvoorbeeld voor leerlingen ouder dan 18 jaar. Vluchtelingenwerk doet ook nogal eens een beroep op ons. Bij vluchtelingen spelen er zoveel complexe vragen. Er zijn ook veel uitgeprocedeerde vluchtelingen die nog ronddolen. Ze mogen zelfs niet in een bed-bad-en-broodvoorziening of daklozenopvang. En die hebben soms honger. En wij kennen ze. We hebben ook veel contact met de maatschappelijke opvang. Daar zijn bijvoorbeeld ex-gedetineerden die ontslagen zijn en geen dak en geen geld hebben. Dan geven wij tijdelijk geld voor een slaapplek. De contacten die wij hebben zijn nooit anoniem of formeel. Alle contactpersonen kennen we goed. We hebben er gezichten bij."

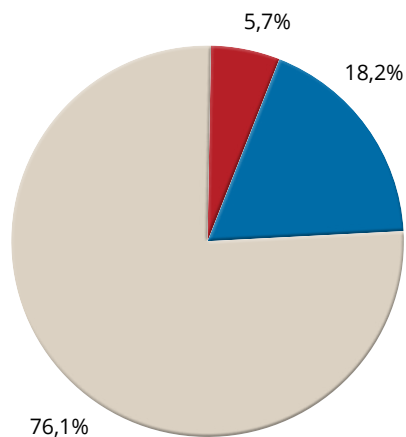
Ook zijn er contacten met de gemeente. Stuart vind die belangrijk. "In contacten met de gemeente blijkt dat zij wel weten wat er gaande is, maar je echt verdiepen in mensen die bijvoorbeeld verdwalen in de bureaucratie of met drie kinderen moeten rondkomen van 50 euro per week is een stuk moeilijker. Geen verwijt, maar daar kunnen we als kerken een aanvulling zijn. Daarom moeten we aan tafel met gemeente en instellingen. Dat is eigenlijk één van de belangrijkste zaken om als caritas effectief te kunnen werken. Anders ben je alleen bezig met EHBO en putten dempen. Onlangs heeft de gemeente de kerken gevraagd vooraf mee te denken over een nieuwe armoedenota. Het was goed daar aan tafel te zitten, zodat beleid niet alleen door de regeltjes van bovenaf wordt gedictieerd."

CONCLUSIE 3

Kerken helpen zonder onderscheid van personen en vooral op de terreinen van eerste levensbehoeften.

In het onderzoek van 2016 is voor het eerst de vraag gesteld of de diaconale organisaties zich bij het bestrijden van armoede met name richten op kerkleden of ook buiten de kerkelijke gemeente steun bieden. Bijna 90% van de kerken vindt dat de hulp zich in principe moet richten op iedereen die het financieel moeilijk heeft, zonder onderscheid tussen kerkleden en anderen. Zo'n 9% geeft aan dat de kerk vooral kerkleden moet steunen en 1% niet-kerkleden.

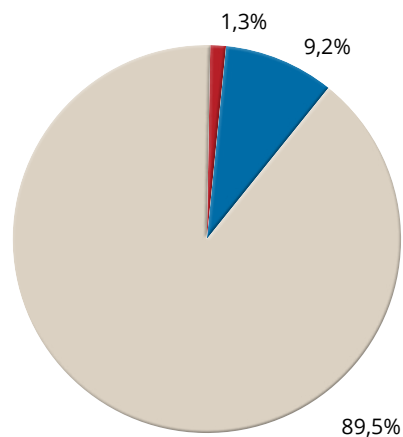
In de praktijk hulp vooral gericht op kerkleden of niet-kerkleden?

 Niet-kerkleden

 Kerkleden

Waar zou de hulp zich met name op moeten richten?

 Beide

In de praktijk blijken toch kerkleden wat meer aan bod te komen. Ruim driekwart richt zich in de praktijk op zowel kerkleden als niet-kerkleden. Zo'n 18% is meer naar binnen gekeerd en steunt vooral kerkleden, terwijl 6% voornamelijk mensen buiten de kerk steunt. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de contactennetwerken en de manieren om armoede op te sporen. In het algemeen staan diaconale organisaties in hoge mate open voor hulp aan ieder die het nodig heeft.

Als we kijken naar de redenen waarom de financiële hulp wordt geboden, dan zien we dat het meestal gaat om heel basale levensbehoeften. Voorkomen van afsluiting van gas, water en licht of zelfs van uithuiszetting zijn veel genoemde redenen. Bijna de helft noemt deze achtergronden. Daarnaast is er ook hulp nodig bij het voorzien in de eerste levensbehoeften (broodnodig, levensmiddelen, kleding en vervangen witgoed). Dit wordt door 36,4% van de betrokken diaconale organisaties genoemd.

*Trudy Luth-Eikelenboom is
diaconaal consulent van het
Dienstenbureau Christelijke
Gereformeerde Kerken*

Gelukkig maar!

Kerken helpen zonder onderscheid van personen. Gelukkig maar! De Bijbel is immers duidelijk over wat ons christenen op dit punt te doen staat? Wat goed dat deze vraag is opgenomen in het onderzoek!

'Goed doen aan allen, maar vooral aan de huisgenoten van het geloof' wordt nogal eens uitgelegd als 'eerst de huisgenoten van het geloof en dan pas...'. Ik zou wel eens willen weten of en hoe deze uitleg zich doorvertaalt in de cijfers. Tegelijk zou dan helder worden of deze cijfers in lijn zijn met de beleidsintentie, of te wel of leer en leven met elkaar in overeenstemming zijn. Want laten we eerlijk zijn: iets zeggen is vaak vele malen makkelijker dan het ook daadwerkelijk te doen.

Dat de hulp van kerken vooral de eerste levensbehoeften betreft, is mijns inziens terecht en begrijpelijk. Als diaconie ben je niet de enige speler in het sociaal maatschappelijke veld en hoef je de verantwoordelijkheid dus ook niet alleen te dragen.

Daar komt bij dat een diaconie in veel gevallen ook niet de volledige verantwoordelijkheid kán dragen, zeker als de hulp verder gaat dan de eerste levensbehoeften. Soms kunnen er momenten zijn waarop je met de beste wil nog verder zou willen helpen, maar waarop dat niet in het belang is van betrokken partijen. De problematiek kan zo groot zijn of de schulden blijken niet op zichzelf te staan dat je als diaconie de capaciteit en expertise mist om adequaat te handelen. Dat is geen falen, al zal dat misschien zo ervaren worden. In zulke gevallen is het raadzaam (op tijd!) door te verwijzen.

Een vrijwilligster van de Kerk van de Nazarener:

"Ik ben vanuit de kerk onder meer betrokken bij de kledingbank. Er is heel veel behoefte aan kleding. Mensen kunnen dat gewoon niet betalen. Tweedehands schoenen worden ook altijd grif afgenomen, bijvoorbeeld door mensen die op goedkope sandaaltjes lopen, zelfs in de winter. Bij maaltijden die we organiseren hoor je mensen ook vertellen dat ze al een paar maanden geen vlees hebben gegeten. Ik vind dat er in Rotterdam echt ontzettend veel armoede is. We helpen eigen kerkleden, maar ook allerlei mensen uit de wijk, van blijf-van-mijn-lijfhuizen, reïntegratieprojecten voor criminele jongeren, mensen doorgestuurd door maatschappelijk werk en noem maar op. Iedereen die hulp nodig heeft kan bij ons terecht."

CONCLUSIE 4

De kerkelijke betrokkenheid bij projecten die directe aandacht en hulp bieden aan kwetsbare groepen is toegenomen. De kerk werkt daarin laagdrempelig en mensgericht.

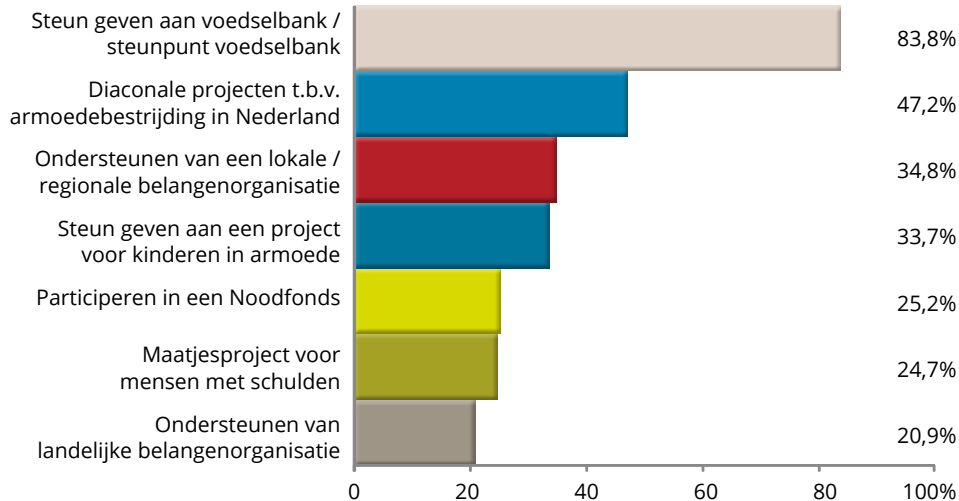
Naast de individuele hulp aan mensen die aankloppen bij plaatselijke kerken, ondersteunen de diaconale organisaties (financieel) ook allerlei andere projecten en initiatieven die op hun beurt mensen in de knel ondersteunen.

De voedselbank is de partner waar de meeste van deze steun naartoe gaat. De betrokkenheid daarbij was al groot in 2012 (69,2% van de plaatselijke kerken gaf steun aan dit initiatief). In 2015 steeg dit naar 83,8%. Dat gaat via de inzet van vrijwilligers, het beschikbaar stellen van het kerkgebouw als steunpunt, het geven van geld en het inzamelen van voedsel. Naar schatting

een kwart van de diaconale organisaties is betrokken bij een noodfonds. Daarnaast valt de opkomst van maatjesprojecten op. En een flink deel van de kerken vindt het belangrijk om belangenorganisaties van mensen zelf te steunen. Ook de betrokkenheid van kerken bij inloophuizen groeit. Allemaal initiatieven die dicht bij de mensen staan.

Uit de groei van ondersteuning van diverse initiatieven, en ook uit bijvoorbeeld steeds meer kerstpakkettenacties, blijkt een grote bereidheid om de handen uit de mouwen te steken. Armoede is niet zomaar op te lossen, dus zoeken kerken naar mogelijkheden om de effecten van armoede voor het dagelijks leven van betrokkenen te verzachten.

Welke initiatieven ondersteunden diaconale organisaties in 2015? Top 7 van meest genoemde initiatieven

*Herman Noordegraaf is
universitair docent en
bijzonder hoogleraar
voor diaconaat aan de
Protestantse Theologische
Universiteit*

Trouw en volharding om met mensen op te trekken

De diaconale organisaties staan niet alleen met hun ondersteuning van mensen die in de knel zijn geraakt. In de samenleving, ook in de eigen burgerlijke gemeente, zijn er andere organisaties en initiatieven te vinden die erop gericht zijn om mensen met materiële en sociale noden te ondersteunen. Het is belangrijk dat kerken vanuit hun eigen geloofsinspiratie hiermee verbindingen zoeken. Kerken kunnen namelijk zinvolle initiatieven van anderen ondersteunen en daarmee versterken. Zij hoeven dan het werk niet zelf te doen, want we moeten uiteraard verdubbeling vermijden. Een andere mogelijkheid is dat kerken met anderen samenwerken in gezamenlijk activiteiten. Door verbindingen met andere organisaties hebben kerken er ook beter zicht op

naar wie zij zo nodig kunnen doorverwijzen en adviezen kunnen krijgen voor hun eigen beleid en aanpak.

Uit het onderzoek blijkt dat die betrokkenheid is toegenomen. Daarbij valt vooral op hoe sterk de ondersteuning vanuit kerken is voor de voedselbanken. Aanverwante initiatieven, zoals kledingwinkels en ruilwinkels kunnen zich in een toenemende diaconale aandacht verheugen. Veel aandacht, tot van het koningspaar toe, hebben de schuldhulpmaatjesprojecten. Kerken willen mensen niet eenmalig helpen, maar structureel begeleiden om uit de financiële problemen te komen. Om tot slot nog een initiatief te noemen, dat overigens al ouder is en veelal uit kerken is ontstaan, namelijk de inloophuizen. Deze hebben meestal een band met de kerken, draaien voor een groot deel op kerkelijke vrijwilligers en krijgen financiële steun. Die financiële steun is toegenomen. Mogelijk komt dit mede omdat op club-, buurt- en gemeenschapshuizen bezuinigd is.

Zo zijn er ongetwijfeld nog meer organisaties en groepen te noemen. Het gaat erom dat kerken daarvan weet hebben, dat er onderlinge verbindingen ontstaan en dat kerken zich ervan bewust zijn welke 'hulpbronnen' zij hebben om in dit netwerk een bijdrage te leveren: vrijwilligers, gebouwen, geld, kennis, inspiratie en 'geloof, hoop en liefde'. Deze voeden de inzet, de trouw en de volharding om met mensen in materiële en sociale nood op te trekken in samenwerking met andere mensen van goede wil.

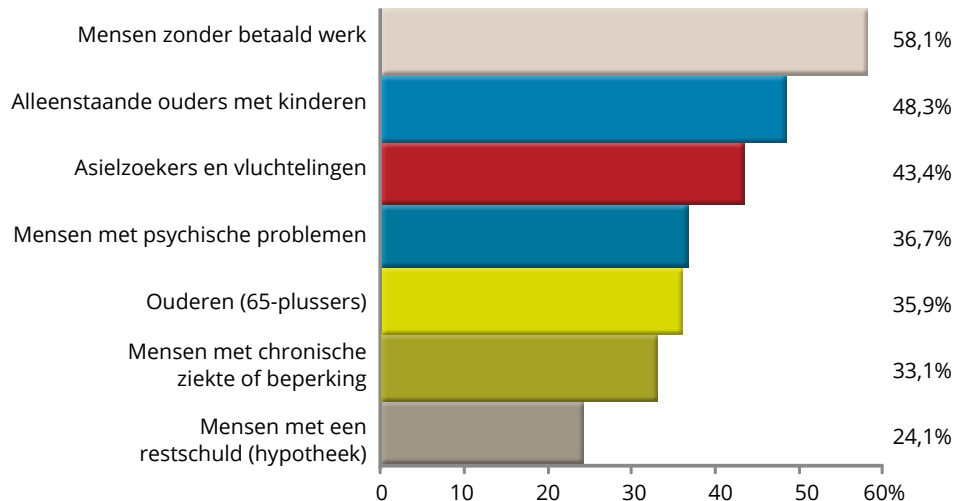
CONCLUSIE 5

De overheid kan meer doen aan het voorkomen van armoede, door zeer kwetsbare groepen meer en gericht te ondersteunen en minder bureaucratisch te werken.

De gevolgen van de crisis van de afgelopen jaren zijn het meest zichtbaar in het feit dat mensen zonder betaald werk de belangrijkste groep vormen die een beroep doet op diaconale organisaties. Deze groep wordt gevolgd door alleenstaande ouders met kinderen. Asielzoekers zijn gestegen naar de derde plek. Ouderen, mensen met een chronische ziekte of beperking, en mensen die te maken hebben met een restschuld vanwege hun hypotheek worden vaker genoemd dan in 2012. Zorgelijk blijft dat de positie van vooral alleenstaande ouders met kinderen en mensen met psychische problemen kennelijk nog steeds slecht is. Een resultaat van het armoedebeleid van de overheid om de positie van deze groepen te versterken is niet terug te zien.

Als belangrijkste reden om hulp te vragen wordt in deze en voorgaande onderzoeken de groeiende schuldenproblematiek genoemd. Daarnaast toont dit onderzoek opnieuw aan dat aan armoede moeilijk te ontsnappen is als mensen langdurig moeten leven van een laag inkomen. Te hoge vaste lasten voor wonen, energie, verzekeringen, gezondheid veroorzaken een te klein budget voor de andere leefkosten. Opvallend is de stijging van onvoorziene hoge uitgaven of incidentele tegenslag als veroorzaker van problemen. Dat laat zien dat financiële reserves opdrogen. Ook de bureaucratie staat als armoedeveroorzaker nog steeds hoog in de ranglijst.

Top 7 van meest genoemde groepen met financiële problemen

*Erik Sengers is Sacrae
Theologiae Doctor en
stafmedewerker Dienst
Diocesane Caritas Bisdom
Haarlem - Amsterdam*

De crisis komt aan

De economische crisis is in de samenleving aangekomen en dat merken de kerken. Zoveel laten de conclusies van het onderzoek wel zien. Wat in de vorige onderzoeken stond moet hier – helaas! – herhaald worden, met nog duidelijkere cijfers. Ook zien we dat het niet zozeer bepaalde categorieën betreft (waarvoor je aparte regelingen zou kunnen bedenken), maar dat brede groepen in de samenleving eigenlijk uitgeknepen worden: laag loonniveau, lage uitkeringen, hogere prijzen en belastingen. Dat leidt tot tekorten en interen op toch al schamele spaartegoeden, en uiteindelijk vastlopen in de schulden. En geld kost geld en beperkt de mogelijkheden nog verder.

De oproep om samen te werken op het gebied van uitvoering en toepassing van sociale regelingen slaat daarom ook de plank mis: welke regelingen zijn er nog over? En bovendien: de gemeenten hebben in de praktijk te weinig ruimte om echt eigen beleid te voeren. We moeten immers steeds meer vanuit onze 'eigen' kracht en netwerken onze hulp zoeken! Zo heeft de over-

heid zichzelf de handen gebonden om oplossingen te bieden. Misschien zouden we als diaconale organisaties veel actiever moeten zijn om mensen (tijdelijk) uit hun situatie te halen. Moeten we pensions inrichten waar gewoon kan worden als de huur te hoog wordt? Moeten we ons vaker opwerpen als budgetbeheerder? Moeten we statushouders helpen langzaam in Nederland te integreren door ons vastgoed meer in te zetten?

Het lijkt wel alsof de toestanden aan het begin van de twintigste eeuw, toen de verzorgingsstaat nauwelijks ontwikkeld was, weer terugkomen.

Het lijkt wel alsof de toestanden aan het begin van de twintigste eeuw, toen de verzorgingsstaat nauwelijks ontwikkeld was, weer terugkomen. Misschien moeten we ook kijken naar de oplossingen die toen aangedragen werden en die voor de huidige tijd actualiseren.

Paradox

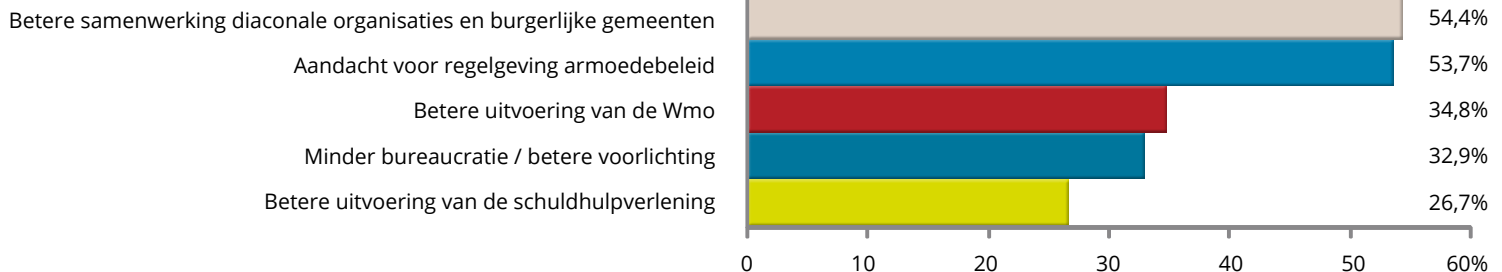
"Een belangrijke veroorzaker van financiële problemen bestaat uit zorgkosten; vooral eigen bijdragen en eigen risico. Of mensen mijden juist zorg, waardoor kosten later hoger oplopen. Wie een tijdje de zorgpremie niet betaalt, krijgt een boete en een hogere premie. Een andere oorzaak is terugvordering van zorg- en woontoeslagen. Minima kunnen niet reserveren om tegenvallers op te vangen, omdat het aandeel van vaste lasten heel hoog is. En dan komen er vaak nog andere schuldeisers bij. Dikwijls wordt de beslagvrije voet niet gerespecteerd; vaak overheidsinstanties voorop. Mensen komen dan in bureaucratistische situaties, waar ze heel lastig uit kunnen komen. Kerken moeten pleiten voor een vereenvoudiging van het ingewikkelde stelsel dat we met z'n allen hebben opgebouwd. Daar zit een paradox. De overheid maakt het je aan de ene kant heel erg lastig; je moet administratief veel in je mars hebben

Gertjan Pater is van de Protestantse Gemeente Culemborg en betrokken bij SchuldHulpMaatje en Noodfonds

om je zaken te regelen. Anderzijds doet de overheid een beroep op zelfredzaamheid en eigen kracht. Niet iedereen heeft voldoende eigen kracht en anderen die dat wel hebben, komen er toch niet uit. Er zijn veel hulporganisaties als SchuldHulpMaatje, Humanitas, maatschappelijk werk en anderen die in dat gat moeten duiken. Daar zijn honderden vrijwilligers mee bezig."

Top 5 van signalen aan de burgerlijke gemeente

*Henk Koning, coördinator
stichting Azzur, Leger des
Heils*

Initiatieven ondersteunen

"In de intakegesprekken voor de voedselbank en de wekelijkse contacten met de mensen die er gebruik van moeten maken, herkennen we de uitkomsten van het onderzoek maar al te goed. De alleenstaande ouder wordt geconfronteerd met

schoolkosten, bijvoorbeeld voor laptop of tablet. De migrant begrijpt onze cultuur en regelgeving niet. Onvoldoende inkomen van gezinnen met kinderen neemt toe. De arbeidsmarkt is mede ten gevolge van de regelgeving instabieler geworden. Inkomsten en uitgaven zijn slecht op elkaar af te stemmen, waardoor het risico op schulden heel groot is. De kosten voor gezondheid maken hier deel van uit. Het gevolg is vaak een verslechterende gezondheid. We worden regelmatig geconfronteerd met de negatieve gevolgen van het overheidsbeleid en de bureaucratie, zoals trage toekenning van uitkeringen en toeslagen. Door goede begeleiding van onze cliënten en samenwerking met kerken in onder meer maatjesproject is er veel winst te behalen. Dan krijgt men ruimte in het denken: wat kan ik zelf doen en waarbij kan ik ondersteuning krijgen. De overheid kan aan de voorkant meewerken om problemen te voorkomen, maar ook in het ondersteunen van juist de niet-overheidgeliëerde initiatieven. Zij staan in het werkveld met ideeën en zijn slagvaardig."

Top 5 van signalen aan de landelijke overheid

AANBEVELINGEN

Naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek is een serie aanbevelingen geformuleerd voor de landelijke overheid, burgerlijke gemeenten en de plaatselijke kerken zelf.

In de uitgebreide rapportage van het onderzoek, zie www.knooppuntkerkenarmoede.nl/armoedeonderzoek is een langere lijst van aanbevelingen te vinden. We noemen hier de vijf belangrijkste voor elke categorie.

Aanbevelingen voor de landelijke overheid

- Versterk de financiële positie van groepen die langdurig afhankelijk zijn van het sociaal minimum en geen perspectief hebben op werk, of voldoende lonend werk, en ontzie deze groepen bij bezuinigingen.
- Maak het mogelijk dat deze mensen, als ze dat kunnen, gedeeltelijk mogen bijverdienen, zodat hun inkomen tot een leefbaar niveau kan stijgen.
- Voorkom de stapeling van eigen bijdragen en kosten bij de ontwikkeling van wetgeving en maatregelen op diverse beleidsterreinen.
- Ontwikkel wetgeving en maatregelen om de schuldenproblematiek (preventief) aan te pakken. Voorkom de praktijk van oplopende incassokosten en factoring (opkopen van schulden) die mensen financieel in het nauw drijven. Zorg voor het stopzetten van de incassoactiviteiten bij een aanvraag om schuldhulpverlening (breed moratorium) en werk samen met alle betrokken partijen en organisaties om de schuldenproblematiek terug te dringen.
- Ontwikkel wetgeving en maatregelen om de financiële positie van zelfstandigen zonder personeel en mensen met flexibele banen te versterken.

Aanbevelingen voor de lokale overheden

- Verbeter de gemeentelijke dienstverlening. Investeer in laagdrempelige en persoonlijke dienstverlening. Vermijd ingewikkelde formulieren en procedures. Monitor of de digitalisering van de dienstverlening drempelverhogend werkt.
- Verlaag de wachttijd bij het aanvraag van uitkeringen en maak het verstrekken van voorschotten soepeler.
- Organiseer een noodfonds of ondersteun een noodfonds van derden c.q. diaconale organisaties zodat bij acute financiële nood snel geholpen kan worden.
- Ontwikkel een lokaal armoedebeleid waarbij de financiële positie wordt versterkt van groepen die langdurig afhankelijk zijn van een sociaal minimum en geen perspectief hebben op werk of voldoende lonend werk.
- Maak als gemeenteraad standaard gebruik van het instrument 'armoede effect rapportage', zodat bij elke nieuwe maatregel op alle beleidsterreinen vooraf en achteraf getoetst wordt of deze (de kans op) armoede vergroot.

Aanbevelingen voor kerken en hun diaconale organisaties

- Maak armoede bespreekbaar in de kerkelijke gemeente en publiceer regelmatig hoe men hulp kan krijgen bij financiële problemen. Ontwikkel een armoedeprotocol waarin beschreven staat hoe de privacy geborgd wordt, hoe een

aanvraag wordt behandeld en hoe vertrouwelijk met de informatie kan worden omgegaan. Een voorbeeldprotocol is te vinden o.a. bij de downloads op www.kerkinactie.nl/armoede.

- Zorg voor toerusting van het pastorale en diaconale netwerk, zodat men armoede tijdig kan signaleren en voldoende informatie heeft om door te verwijzen. De landelijke diaconale organisaties van de participerende kerkgenootschappen bieden hiervoor diverse trainingen.
- Werk samen met andere kerken en diaconale organisaties in een platform om van daaruit actief het gemeentelijke armoedebeleid te volgen en voorstellen te doen voor verbeteringen. Verzamel knelpunten en breng deze regelmatig in bij gesprekken met bestuurders en lokale politici. Beschrijf geanonimiseerd welke groepen wel en niet geholpen konden worden en wat de redenen waren om een beroep te doen op diaconale hulp.
- Werk actief samen met andere kerken en diaconale organisaties, belangenorganisaties, maatschappelijk werk, sociale diensten en de schuldhulpverlening en organiseer vormen van vroegsignalering. Goede voorbeelden hiervan zijn de kanskaartenactie, de open spreekuren, SchuldHulpMaatje, de formulierenbrigades, etc.
- Zet samen met andere kerken en diaconale organisaties een noodfonds en/of een maatjesproject op om mensen in armoede en met schulden (preventief) te begeleiden. Verzamel hiervoor bijdragen en vrijwilligers vanuit de kerken en vraag ook de lokale overheid om hierin te investeren met een structurele bijdrage, bijvoorbeeld voor de kosten van coördinatie en opleiding om de kwaliteit van deze vrijwilligersinitiatieven te garanderen.

WAT KUNNEN KERKEN DOEN?

Suggesties voor diaconaal handelen vanuit plaatselijke kerkgemeenschappen.

Door Meta Floor, projectmanager Kerk in Actie - specialist armoede in Nederland, en Herman Noordegraaf, universitair docent en bijzonder hoogleraar voor diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit.

Mensen in hun waardigheid bevestigen

Uit het onderzoek blijkt hoezeer lokale geloofsgemeenschappen betrokken zijn bij individuele materiële hulpverlening en bij collectieve ondersteuning. Bij die hulpverlening is het goed om erbij stil te staan dat deze plaats vindt in relatie met mensen. Juist omdat elk mens als schepsel en beeldrager van God ertoe doet, is het van belang om mensen in die relatie in hun waardigheid te bevestigen door hen met respect te behandelen. Dat

betekent dat er zorgvuldige procedures moeten zijn en dat er goed geluisterd wordt. Dat laatste is des te meer van belang omdat de praktijk uitwijst dat er vaak sprake is van meer dan materiële nood.

Er is meestal een achterliggend verhaal. Kerken zullen dan een bredere ondersteuning moeten bieden dan alleen een materiële.

Het kan bijvoorbeeld gaan om het invullen van formulieren, ondersteunen in contact met uitkeringsinstanties, het aanreiken van informatie over mogelijkheden tot kwijtschelding en het al naar gelang de problemen samenwerken en verwijzen naar andere instanties. Daarbij kan het ook om kerkelijke activiteiten gaan, zoals de schuldhulpmaatjesprojecten. De ondersteuning zal er zoveel mogelijk op gericht zijn om mensen aan te spreken op hun mogelijkheden om zelf de problemen aan te pakken. Dat uiteraard met oog voor de grenzen die mensen daarin hebben. Dat draagt er ook aan bij dat mensen weer op eigen benen kunnen staan.

Netwerken

Het deelnemen aan lokale en regionale netwerken is van groot belang. De rol van de burgerlijke overheid en van maatschappelijke organisaties is met de invoering van de Wmo 2015, de Participatiewet en de Jeugdwet alleen maar toegenomen. Door als kerken vanuit de eigen achtergrond aan die netwerken deel te nemen, weten anderen waar ze de kerken wel of niet op kunnen aanspreken en kunnen kerken op hun beurt weer andere instanties aanspreken als dat nodig is. Bespreek met zorgorganisaties en belangenorganisaties hoe signaleerd kan worden of mensen met weinig financiële middelen en kleine netwerken niet tussen wal en schip vallen bij alle veranderingen en op de terreinen van zorg, wonen en sociale zekerheid. De praktijk wijst uit dat waar kerken deel uitmaken van lokale netwerken, zij ook armoede en andere noden beter op het spoor komen.

Juist omdat elk mens als schepsel en beeldrager van God ertoe doet, is het van belang om mensen in hun waardigheid te bevestigen door hen met respect te behandelen

Hulpverlening verbinden met bewustwording

Diaconaat omvat meer dan materiële en immateriële hulpverlening. Het is van belang om aan bewustwording te (blijven) werken binnen kerken en in de samenleving van wat het betekent om in armoede te leven. Daarbij valt bij voorbeeld te den-

ken aan (geanonimiseerde) publiciteit (kerkblad, zondagsbrief, website, sociale media), gemeenteavonden, toelichting bij collectes, inzamelingsacties voor de voedselbank. Maar ook buiten de kerken dient aan bewustwording gewerkt te worden. Te denken valt aan de lokale en regionale kranten en omroep, aan debatavonden, tentoonstellingen van door betrokkenen gemaakte schilderijen en/of tekeningen, enzovoort.

Hulpverlening verbinden met signalering en pleitbezorging

Voor het voeren van een goed anti-armoedebeleid bij de lokale en nationale overheden en bij maatschappelijke organisaties is het van groot belang dat er gevoeligheid is voor dit vraagstuk en dat het beleid vorm krijgt in samenspraak met de mensen om wie het gaat. Aanpakken van armoede vergt dan ook alertheid op knelpunten in de individuele hulpverlening. Wees daarom in je relaties met mensen die ondersteuning behoeven gespitst op eventuele knelpunten. Kerken kunnen op het spoor komen van deze problemen doordat zij directe contacten hebben met mensen in de knel en aandacht hebben voor de levensverhalen van mensen. Door hier met de diaconale werkers samen met de betrokkenen gericht over na te denken en te praten, kan het signaleren van knelpunten in het werk ook een beleidsmatige plaats krijgen. Betrokkenen kunnen dan ondersteund worden om hun rechten te halen of om tot verbetering van het beleid te komen (pleitbezorging).

Kerkelijke werkvelden met elkaar verbinden

Uit het bovenstaande bleek al dat materiële en andere ondersteuning een zaak is die breder is dan het diaconaat. Van be-

lang is dat pastoraat en diaconaat op elkaar betrokken worden. Het is aan te bevelen dat daarover afspraken gemaakt worden en dat bezoekers geïnformeerd zijn over de (on)mogelijkheden van de diaconie. Zo kan er een samenspel ontstaan tussen pastoraat en diaconaat. Ook afspraken met de predikant/pastor zijn wenselijk. Als het gaat om bewustwording, kan gedacht worden aan het betrekken van gemeenteleden en bijvoorbeeld ook jongeren via jeugdwerk en catechese bij diaconaal werk. Voorts is er de mogelijkheid om ervaringen in te brengen in de eredienst en deze in gebeden en prediking te benoemen.

Interkerkelijke samenwerking

Inmiddels werken veel kerken samen op diaconaal terrein. Die samenwerking krijgt in meer dan honderd plaatsen concreet vorm in een diaconaal platform. Naast bundeling van krachten en kennis, wordt zo gewerkt aan afstemming van de hulpverlening en leert men van elkaars aanpak. Ook rondom belangrijke thema's als armoede staan kerken/diaconieën samen sterker. Door samen te werken in de toerusting van mensen die in de diaconale activiteiten betrokken zijn, kan aandacht besteed worden aan de vraag hoe men tijdig kan signaleren en goed kan doorverwijzen. Ook kan men zo gezamenlijk het gemeentelijk armoedebeleid volgen en voorstellen voor verbetering doen. Het is aan te raden om knelpunten die men via het diaconale werk tegenkomt te verzamelen en deze in te brengen in gesprekken met lokale bestuurders en ambtenaren en met andere organisaties. Kerken kunnen daarbij meedenken over mogelijke oplossingen en duidelijk maken welke (on)mogelijkheden kerken hebben. Een actieve en brede samenwerking vanuit kerken met andere aanverwante organisaties, zoals Pre-

sent en HiP, en met wijkteams, maatschappelijk werk, sociale diensten en de schuldhulpverlening maakt nieuwe vormen van vroegsignalering mogelijk. Goede voorbeelden hiervan zijn de kanskaartenactie, de open spreekuren en formulierenbrigades. Nadrukkelijk moet ook gewezen worden op de maatjesprojecten die in nogal wat kerken opgezet worden (met mensen met een fysieke en/of verstandelijke beperkingen, mensen met een psychische aandoening, blinden en slechtzienden, ex-gedetineerden, vluchtelingen en nog anderen). Deze maatjesprojecten bieden mogelijkheden tot pro-actief en preventie optreden.

Noodfondsen

Op meer dan honderd plekken in Nederland zijn diaconieën betrokken bij een (inter)kerkelijk noodfonds. Een kerkelijk noodfonds is laagdrempelig en biedt tijdelijk financiële of materiële hulp aan mensen die te maken hebben met geldnood door persoonlijke (familie)omstandigheden of het niet op tijd ontvangen van gelden van uitkeringsinstanties. De meeste kerkelijke noodfondsen werken interkerkelijk, waardoor krachten gebundeld worden in de samenwerking met andere organisaties en de lokale overheid. Kerk in Actie heeft goed inzicht in hoe de huidige noodfondsen werken, en kan – dank zij een subsidie van het ministerie van SZW – in 2016 gratis informatie en begeleiding bieden aan diaconieën of diaconale platformen die een nieuw noodfonds willen starten. Van bijzonder belang is het samenwerken met de voedselbank, schuldhulpmaatjesprojecten en een gezamenlijk noodfonds in hun onderlinge samenhang. Dit maakt het mogelijk om op korte termijn snel te helpen en om op langere termijn mensen in armoede en met schulden goed te ondersteunen en begeleiden.

Enkele webadressen

Kerk in Actie
www.kerkinactie.nl

RK Diaconie
www.rkdiaconie.nl

MissieNederland
www.missienederland.nl

Diaconaal Steunpunt
diaconaalsteunpunt.nl

Christelijk Gereformeerde Kerken in Nederland
www.cgk.nl

Algemene Doopsgezinde Sociëteit
www.doopsgezind.nl

Evangelische Broedergemeente
nederland.ebg.nl

Oud-Katholieke Kerk van Nederland
www.okkn.nl

Remonstrantse Broederschap
www.remonstranten.nl

Vincentiusvereniging Nederland
www.vincentiusvereniging.nl

Knooppunt Kerken en Armoede
www.knooppuntkerkenenarmoede.nl

Raad van Kerken in Nederland
www.raadvankerken.nl

SchuldHulpMaatje
schuldhulpmaatje.nl

Sociale Alliantie
www.socialealliantie.nl

Centraal Bureau voor de Statistiek
www.cbs.nl

Sociaal en Cultureel Planbureau
scp.nl

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-sociale-zaken-en-werkgelegenheid

Colofon

Participanten onderzoek 'Armoede in Nederland 2016'

- Algemene Doopsgezinde Sociëteit
- Bisdommen Rooms-Katholieke Kerk
- Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland
- Evangelische Broedergemeente
- Gemeenten aangesloten bij MissieNederland (Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten, Unie van Baptistengemeenten, ABC-gemeenten, Kerk van de Nazarener, Rafaël Nederland, Leger des Heils, Vergadering der Gelovigen, Gemeenschap van Zendingsdiaconessen, e.a.)
- Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt
- Nederlands Gereformeerde Kerken
- Oud-Katholieke Kerk van Nederland
- Protestantse Kerk in Nederland / Kerk in Actie
- Remonstrantse Broederschap
- Vincentiusvereniging Nederland

- Knooppunt Kerken en Armoede
- Raad van Kerken in Nederland

Financiële bijdragen

Naast de deelnemende kerken droegen financieel ook bij:

- Cordaid Nederland
- Sobriëtas - Katholieke matigheidsbeweging
- Gezamenlijke religieuzen in Nederland via KNR - Projecten in Nederland (PIN)

Samenstelling en redactie van deze brochure

Peter de Bie, Hub Crijns, Meta Floor

Meelezen en correctie

Hub Crijns

Vormgeving en opmaak

Peter de Bie, Studio Tekstbeeld

Druk

Libertas Pascal, Utrecht

Knooppunt

Kerken en

Armoede

info@knooppuntkerkenenarmoede.nl

www.knooppuntkerkenenarmoede.nl